

Unitarizmus és racionalizmus.

A téma nem új, de olyan, melynek megvilágítása bennünket unitáriusokat mindig érdekelni fog. Meg kell azért vizsgálnunk a racionalizmus értelmét általában, de különösen a vallás területén, s ezzel kapcsolatban aztán a racionalizmus és unitarizmus összefüggését.

A mi vallásunkat sokan a racionalizmus vallásnak tartják. Ez magában még nem is volna baj. Azok azonban, kik bennünket úgy akarnak feltüntetni, mint akik sem protestánsok, sem keresztények nem vagyunk s nem akarják belátni, hogy az unitarizmusban a reformáció egyedül lehetséges, logikus történeti fejlődése valósult meg, — akkor, midőn racionalistáknak neveznek, voltaképen meg akarnak bélyegezni.

Ha a racionalizmussal tisztába jövünk, nem lesz érdektelen a modern vallástudomány egyik legizgatóbb problémáját: az irracionalizmust is megvizsgálni és értékelni s a vallásnak s ezek között az unitarizmusnak e fogalmakhoz való viszonyát helyesen megállapítani.

A racionalizmusok és irracionalizmusnak a vallásban való jelentőségéről hatalmas irodalmat le lehetne felsorakoztatni s aki e kérdéssel alaposan kíván foglalkozni, annak szükséges az ide tartozó irodalmat áttanulmányozni s a végleges megfontolásnál vele számot vetni.

Egy bizonyos; az említett fogalmak körül meglehetősen zavar észlelhető s ebben a zavarban a mérleg serpenyője napjainkban mintha az irracionalizmus felé billenne. A racionalizmus kezd nagyon deszkreditálódni a vallás némely kutatói előtt az irracionalizmus javára — jelentése azonban egyiknek sem tiszta és határozott. Hogy a kérdést megvizsgálhassuk, el kell helyezkednünk egy olyan ponton, ahol világosan lehet látni s ahonnan e fogalmak jelentését csak egyedül lehetséges egy kis elemző munkával megközelíteni.

I.

Lássuk először a racionalizmust. Meg kell különböztetnünk többféle jelentését. A „racionális“ szószerint „észszerűt“ jelent olyant, ami észszel felfogható, megismerhető és megbizonyítható. Jelenti tehát az ész, az értelem szerepét, elsődleges és legfontosabb szerepét a megismerésben. Ha így fogjuk fel, akkor e fogalom keletkezése egyidejű az emberi gondolkodással azon egyszerű oknál fogva, mert ész, azaz racionális nélkül senki sem gondolkozhatik. A görög filozófiában, főként Sokrates óta már rányomja bélyegét az emberi gondolkodásra. A racionalizmus azonban itt még nem világnézet, hanem egyszerűen az észnek, a gondolkodásnak a tudásban való alapvető fontosságát emeli ki. Ez még nem azonos a későbbi felfogással, mely az ész egyeduralmát hirdette az emberben és a természetben.

A racionalizmus világnézetté először a skolasztika filozófiában lett. A keresztény misztika, a belső, lelki megélés, az askézis és a vallásos szubjektivizmusnak más megnyilvánulásai, amennyire elősegítették az egyes ember vallásos elmélyedését, ép anynyira homályba borították a kereszténységnek immár évszázados fogalmait. Ezeket tisztázni kellett, mert hiszen kellett tudni, hogy mit is hisznek tulajdonképpen. Az egyéni élményben megnyilvánuló, teljesen soha meg nem ragadható, homályos irracionális és eksztázikus víziókat tiszta fogalmi tudássá kellett összesűríteni. Így jelentkezik amazok reakciójaként a skolasztika filozófia amelynek nyíltan bevallott célja az volt, hogy a vallás terén felburjánzó egyéni élmények közt rendet teremtsen a dogmák igazolásával, az ész segítségével. Fogalmivá, vagyis racionálissá akarta tenni mindazt, ami az egyéni élmények sűrű és zavaros ködéből, mint értelmes anyag felszínre volt hozható.

Ime a racionalizmus első diadala. Az emberiségnek szüksége volt az észére, hogy a hitét vele alátámoassa. Ezen az alapon épült föl a katolikus egyház mai nagyszerű épülete, amely a maga erejével képes volt s talán ma is képes dogmáit sok hívője lelkébe, mint szubjektív és megélhető vallást is átvinni.

De menjünk tovább. Mindenki hallotta hírét Descartes Cogito-jának, nos hát innen számítják a modern racionalizmust, mely ettől fogva a filozófiában növekedő erővel halad előre. Delelőpontját a XVIII. században érte el. Minthogy ez a XVIII. szá-

zadi racionalizmus az, amely ezt a fogalmat közkeletűvé tette s amellyel szeretik némelyek elég könnyelmű felületességgel az unitarizmust is összefüggésbe hozni, meg kell állanunk itt egy pillanatra.

A racionalizmus, mint filozófiai irány, az empirizmussal párhuzamosan, attól függetlenül fejlődik. A tények fölött álló logikai elvszerűség és törvényszerűség természetének feltárásával világít bele a világegyetem alkatába. A német racionalizmus feje Leibniz, minden idők egyik legnagyobb gondolkodója, aki az ő matematikai eszével, tisztán a logikai elmélyedés segítségével irányt szabott még az empirikus megismerésnek is. De ezenkívül ő volt az első, aki régi teológia alapigazságait összemérte az ész törvényeivel. Leibnitz a hitet még fenntartja, de minden vonatkozásában észszerűséget keres, mert — szerinte — a hitben sem lehet az észbeli okok megfontolása nélkül boldogulni, mint ahogy nem lehet a szellemi élet más területein sem.¹

A racionalizmus kétségtelenül nagy forradalmat jelentett az emberi szellem történetében. Az sem tagadható, hogy sok helyen a bomlásnak, a régi hagyományok elvetésének és a teljes újjáalakulásnak volt az előidézője. Ez történt a hit-élet terén is. A puszta elhívés helyébe a józan ész (bon sens) világossága lépett, a régi dogmatika teológia helyére a racionális teológia, mely Istent is a puszta ész határain belül akarta megérteni.

A felvilágosodás e korszakában, midőn az emberek magukra eszmélve, mindent széjjelszednek, mindent a maga csupaszerűségében és természetességében akarnak bemutatni, mindennek közvetlen célját és látható hasznát keresik s midőn — úgyszólván — semmi sincs, amit észbeli okokkal megfejtetőnek ne gondolnának — a racionalizmus valósággal világnézetté lesz, mely érezteti hatását a társadalmi életben és minden intézményben. A racionalizmus tehát ettől az időtől kezdve, később a liberálizmussal is karöltve, megkezdí és növekedő erővel folytatja diadalmas előnyomulását és hódítását a szellemi élet minden terén s a társadalmi intézményeket és a közfelfogást a régi tekintéllyel, a hagyománnyal szemben újabb alapokra fekteti. Hogy az emberi lélek sok finom hajtását és virágát letaposta útjában.

¹ A racionalizmus és felvilágosodás korának kitünő jellemzését adja *Fináczy Ernő*: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában II. kötet. 1. fejezet, 1—39. lapok.

az kétségbe nem vonható. Amint a politikai és társadalmi életben is nehezen képzelhető el egy nagy újjáalakulás, úgy, hogy nyomában romok ne maradjanak, úgy a szellemi világban is hasonló az eset. A racionálizmus sok illúziót szétfosztott s nem igen adott újakat helyébe úgy, hogy az emberi kedélyvilág sokat szegényedett és veszített a kétely következtében, mely ez irányzat nyomában erőre kapott. Elvszerűséget és néha meklánizmust jelent sok tekintetben az egyéni élet szabad mozgásával szemben. A XIX. század folyamán a keresztény egyházak túlnyomó nagy része a racionálizmus szellemi áramlatában látja az egyház és a hit legnagyobb ellenségét. Ellenséges erőt látnak benne, mely minden letarol, ami útjába akad, ami az észszel ellenkezik, nem törődván sem Istennel, sem a dogmák tekintélyével, sem az emberi lélek ama hajtsaival, melyek az érzelmi világból nőnek ki s a kedély és szív világából táplálkoznak, mint amilyen a hit is.

A történelem az eszmék világában megismétlődött. A racionálizmus és intellektuálizmus reakciójaként az utolsó két évtized alatt a filozófiában, de a vallástudományban is jelentkeznek ismét az antiintellektuális, másfelől pedig az irracionális tendenciák. Mielőtt azonban ezek lényegére reámutatnánk, tisztába kell jönnünk a racionálizmus előnyeivel és hátrányaival, mindenek felett pedig avval, hogy mindez mennyiben érdekel minket, unitáriusokat különösképen.

Amennyiben a racionálizmus alatt azt az élet- és világnézetet értjük, mely az értelem zsarnoksága alatt a vallás minden jellemző vonását lefosztogatta s azt sorvadásra ítélte, amely, mint ilyen „a vallás pusztító nyavalyája, penésze lett“, csak egy puszta fogalmi csontvázat hagyva meg — tehát azt az irányt, mely az észmorált és az észvallást hirdetve, a keresztény vallást és az egyházat megsemmisítve, saját teorétikus rendszerét kiállította ki idvezítőnek“, — kétségtelen, hogy ellentétbe kerül az u. n. pozitív kereszténységgel.² Hogy a XVIII. sz. felvilágosodott racionálizmusában meg voltak az előbb felsorolt tendenciák is, az nem vonható kétségbe. A fent említett vonások mellett azonban a racionálizmusnak vannak más olyan vonásai, melyek a vallási téren is fejlesztőleg hatottak. Hogy ez a szellemi áramlat a szabadelvű kereszténységre s így az unitárizmusra is milyen hatással

² *L. Makkai Sándor: A vallás lényege és értéke 25—26. lap.*

lehetett, arra hirtelen megfelelni nem tudunk. Hogy volt hatásal, azt méltán föltételezhetjük. Az a szellem, amely a XIX. században a szabad kutatásban s még a keresztény vallás történeti okmányainak s így a bibliának is bíráló kutatásában megnyilvánult, arra a racionálizmus kétségtelenül előkészítő volt. Ez azonban nem a vallás megsemmisítése, hanem fölösleges hozzáadásoktól való megtisztítása. Hogy a XIX. sz. történeti-kritikai szelleme alapján véve az unitarizmusnak kedvezett, az kétségbe nem vonható. De ha volt is hatással a racionálizmus a XIX. század unitarizmusára, aminthogy hatással volt az egész kereszténységre, nagy tévedés és felületes történelmi tudásra valló megítélés az unitarizmus és a XVIII. racionálizmusa között elvi összefüggéseket keresni, vagy épen a modern unitárius szellemet a XVIII. sz. racionálizmusából levezetni akarni. Az unitarizmus sokkal régibb eredetű még a középkor racionálizmusánál is s ha el is tekintünk attól, hogy egyidejűnek tekintsük magával a kereszténységgel, akkor is mindenesetre a reformáció szülötte, egyenes leszármazottja és logikus kövekezménye. Hogy milyen nehéz vajadások között született meg s hogy mennyire természetes történelmi fejleménye volt a reformáció munkájának, annak most immár történeti dokumentumait is a legapróbb részletekben láthatjuk.³ Az unitarizmus oly szerves etappja a kereszténység történelmi fejlődésének, mint amilyen természetes az, hogy a gyermek bizonyos idő múlva megtanul a maga lábán járni és beszélni. Az evangéliumban gyökerező kereszténység ez is s így a racionálizmus destruktív tendenciáival sem történetileg, sem lényegében össze nem függ. Hogy a racionálizmus némely igazságai találkoztak az unitárius felfogással, ez természetes. Csak az a vallás életképes s csak annak van jogosultsága, amely a szellemi élet minden irányzata közt fenn tudja tartani magát, nemcsak gyakorlatban, mert hiszen ez a tömegek jóindulatától s olykor alsóbbrendűségétől függ, hanem elméletileg is.

De még tovább mehetünk. A történeti fejlődésben láttuk, hogy a racionálizmus első tette a kereszténység életében a skolasztika filozofia volt, mely a hit igazságait a logika és az ész fegyvereivel igyekezett megtámogatni. Az egyház dogmákat alkotott, hogy a vallást észszerűvé, megfoghatóvá tegye. S kérjük.

³ V. ö. *Dr. Borbély István: A mai unitárius hitelvek kialakulásának története, I. kötet. Kolozsvárt, 1925.*

hogy vajjon ugyanez a processus több-kevesebb módosítással nem ismétlődött-e meg a reformáció korában. A protestántizmus kétségtelenül a keresztény bensőségből és a megújulás vágyából született meg, de másfelől nem némely régi dogmák módosításában, vagy esetleg újak megalkotásában nyert-e plasztikus alapot? Már pedig dogma-alkotás — racionálizálás — racionálizmus meglehetősen egyet jelentenek a vallás területén. S e tekintetben az unitarizmus bizonyára a legkevésbé vádolható racionálizmussal. Végül még kell jegyeznünk, hogy rendkívül érdekes jelenség az, hogy míg a középkori racionálizmus a hitet akarta alátámasztani a dogmával, ugyanakkor a XVIII. század racionálizmusa az élén Kanttal, „protestantizmus filozofusával“ éppen a dogmákat vetette el az ész nevében. Ime, hogyan használ fel a történelem egy lényegében azonos szellemi irányzatot ellenételes célok megvalósítására a kor szellemének és vezető eszméinek különbsége és átlakító hatása következtében.

II.

A racionálizmus kettős feltűnésének történeti processusából megtanulhatunk egy nagy elvi jelentőségű dolgot s ez az, hogy a vallás nem állhat fenn racionálizmus nélkül vagy — jobban kifejezve — a kereszténységnek semmiféle formája nem volt és nem lehet el, bármennyire hangsúlyozza is a vallásos élmény és kegyes élet egyéni és így több-kevesébbé irracionális voltát — a racionálizmusnak bizonyos mértéke nélkül. Bárhogy tiltakozunk is ellene, bármennyire igyekszünk magunkat Istenre, az örökéletre s a megváltásra vonatkozólag az egyéni kegyesség, az Istennek való odaadás sáncái köré, tehát a vallásos élmény benső elmerüléseibe visszavonni, mégis mindezeket kénytelenek vagyunk — amennyiben lehetséges — fogalmi úton is magunk előtt, ha nem is elgondolni, de legalább elképzelni. Egy szóval vallásos világnézetünket fogalmilag is meg kell szilárdítanunk mert az emberi gondolkodás másként képtelen eljárni. Minden vallás, amely az értelmes és gondolkodó ember igényét ki akarja elégíteni, eo ipso kell, hogy hittételeket, észbeli fogalmakat alkosson a maga számára s e tekintetben az unitarizmusnak is meg vannak a maga hittételei.

Ezzel elérkeztünk a racionálizmus egy másik értelmezéséhez. Ha a racionálizmus minden történelmi vonatkozástól men-

tesen ázt jelenti, hogy a vallásos hitnél, nevezetesen pedig a hit tárgyait illetőleg az értelemnek is kiváló szerep jut, mert hiszen ész, illetve gondolkodás nélkül hitről sem beszélhetünk, akkor mindjárt más az értelme. Mert hogy ész nélkül hinni képtelenség, ezt mindenki tudja. Mikor valakiről azt mondjuk, hogy ész nélkül tesz valamit, még ott is van valamelyes szerepe az észnek, csakhogy ezt már zavaró momentumok háttérbe szorítják. Ha ebben az értelemben neveznek bennünket racionalistáknak, ezt vállaljuk egy feltétel alatt. A feltétel az, hogy ismernünk kell az értelemnek, az értelem munkájának, a megismerésnek természetét és határait a vallás területén, mert csak ennek ismerete óvhat meg bennünket attól a tévedéstől, hogy pl. a megfoghatatlant megfoghatóvá akarjuk tenni. Ehez különleges értelem kellene, amilyen nincs. Istenről a racionalista sem fog soha többet tudni, mint a misztikus. Vallásos megélései a racionalistának se lehetnek tökéletesebbek, mint a nem racionalistáé. Vannak a hitéletnek olyan területei, ahol a racio sem tehet semmit s minden erőlködése hiábavaló. Ellenben, ha racionalistáknak mondanak azért, mert nem hisszük el és nem tartjuk észszerűnek azt, hogy pl. az Ádám vétke miatt vagyunk bűnösök, akkor racionalistáknak nevezzük magunkat, minden föltétel nélkül, mert nem hihetünk el olyant, ami a természeti, vagy az erkölcsi törvénnyel ellenkezik, bármily tekintély-bizonyítékot hoznak is fel mellette.

A racionalizmussal való „megbélyegzés“-nek e szerint nincs semmi mélyebb értelme és jelentősége. Egy körülményre azonban figyelemmel kell lennünk s ez a következő. A XVIII. század racionalizmusának szóhasználatából maradt reánk a „józan ész“ (bon sens). A józan észet mi unitáriusok sokszer emlegetjük különösen a vallás kérdéseivel kapcsolatban. E fogalom kultúrhistoriai kialakulását tekintve meg kell említenünk, hogy a felvilágosodás századának egyik jelszava volt: józanság a hitben és az életben. Ehez a józansághoz azonban már kezdettől fogva valami utilista mellékíz tapadt. Így volt ez különben már Sokratesnél is, aki a „józanság“-ot hasznossága miatt becsülte nagyra. A józan életfelfogás tartalma a XVIII. században körülbelül a következőket foglalta magában: Az élet célja a boldogság s mivel a legtöbb ember lehető legnagyobb boldogságát a józan, becsületes, mértékletes, méltányos életfelfogás biztosíthatja, mindezekre törekedni kell. Ime, mint látható, alapjában véve nem rossz, amit

hirdet, de nem is mutat nagyon emelkedett felfogásra.⁴ A vallás itt nem számít nagyon sokat, legfennebb annyiban, hogy illik válaszosnak is lenni. A hétköznapi, nyárspolgári erkölcs a maga józan eszével a vallásos konvulziókat, a lélek megrendüléseit, az élet mélységeit bölcs megnyugvással hártja el magától, mint olyan dolgokat, amikkel nem kell nagyon sokat törődni, amit csak annyiban kell figyelembe részesítenie, amennyiben a normális polgári élet szükös kereteit nem feszíti ki. A józan észnek e fogalma különösen a maga korában egész társadalmi osztályoknak lett jellegzetes tulajdonsága.

Lássuk, hogy mit értünk és érthetünk mi mai napság a „józan ész” kifejezésén. Józan ész, általában az, amely az élet körülményeit higgadtan tudja értékelni, mely nem engedi magát semmi által elragadtatni, minden körülmények között tudja, hogy mit kell cselekedni, a szenvedélynek, az indulatoknak és a fantázia kalandozásainak nem enged tért, mindig helyt van és helyt áll magáért. De evvel szemben megvannak hátrányai is. Igen sokszor kicsinyes, boncolgató, a nagy problémák nem izgatják, nem hozzák ki sodrából, mert előtte nincsenek nagy problémák. Az ilyen elme nem teremt, nem alkot, nem is filozofál sokat. Nem kíván a dolgok mélyére hatolni, mert nem ér el odáig, hogy a problémákat meglássa. Minthogy a fantázia erejét — úgyszólván — teljesen nélkülözi, csak fogalmakat és itéleteket produkál, sohasem merül el az élet termékeny gazdagságába, vagy a művészet világába. Vallása is ilyen. Nem fogad el semmit, ami ész- és természetellenes, viszont azonban hitében kevés a lendület, nincs meg benne eléggé az a felemelő és megtisztató elem, ami a vallás egyik alapvető lélektani mozzanata. Okoskodik ott, ahol tenni kellene elemez ott, ahol nagy szintézisekre van szükség, szörszálakat hasogat ott, ahol az égis kellene emelkednie s szent elragadtatással Isten ihletését éreznie.

Ime ezek azok a vonások, amelyek a józan ész fogalmával kapcsolódni szoktak. Szükség van erre, de csak bizonyos mértékben; ártalmas is lehet, ha egyeduralomra jut a lelki életben s különös a hitben. Olyan, mint a só, magában élvezhetetlen, de vegyítve nélkülözhetetlen. A mi nagy hitalapítónkat bizonyosan nem pusztán a józan ész vezette nagy reformáló

⁴ Jól jellemzi Makkai i. m. 26. l.

munkájában. A lélek izzott benne, az igazság keresésének és az evangéliumi igazság szeretetének lelke. A józan ész nem hal mártírhaltáért egy pár hittételért, ehhez legyőzhetetlen fanatizmus is kellett.

És ezzel észrevétlenül is eljutottunk ahhoz a kérdéshez, hogy milyen szerep juthat az észnek a hitben, illetve mi az a hitben, amihez az észnek s így a józan észnek kevés köze lehet. A történelem folyama azt mutatja, hogy a racionálizmus mindig reakció volt az irracionálizmus ellen, illetőleg az egyikben rejlő hiányok mindig kihívták a másik irányzatot, mert minden kor az új eszmétől várta a hiányok pótlását. Igaza van Hegelnek, hogy az eszmék fejlődésük közben idővel ellentétükbe torkollanak. Az individualizmus pilléreire felépült liberális állam gazdasági élete megteremtette ellentétét, a kapitalizmust s vele a személytelen tömegszociálizmusát⁵; a filozófiai szubjektivizmus, mely Kantban, illetve Fichte-ben éri el tetőpontját, megteremti az objektivizmust Hegelnél és Bolzanonál. A XIX. század filozófiai irányjaiban ugyancsak mutatkozik a váltakozás szabályos törvényszerűsége. Így van ez a racionálizmussal és irracionálizmussal a vallásos élet terén. Az első századok misztikus, szubjektív élmény vallása fölé épül föl a skolasztika nagy racionális rendszere. Ez a racionálizmus idővel úgy teleaggatja a vallást dogmákkal, hogy a fától az erdőt nem lehet látni, hogy a hivatalos, egyházi vallás kezdi hitelét veszteni, kezd elvilágiasodni. A reformáció megtisztítja s helyreállítja az evangéliumi vallásosságot. A protestáns ortodoxia azonban ismét megdermeszti a vallás életét s a pietizmusban találja meg ellenhatását. A XVIII. századi racionálizmus és később a francia forradalom után föllendülő pozitívizmus, mely a múlt század közepe felé a materiálizmusba torkollik, a vallás jogait nagyon megnyirbálja. Ugyanezt teszi Nietzsche is, bár más alapon. A hitét veszített európai kultúra azonban nem tudja nélkülözni a vallás gondolatát s a racionálizmus és pozitívizmus fakasztotta kétely nyomán ismét felfakadhat a vallás gondolata először Eucken Rudolfnál⁶ a 70-es években s ettől fogva folyton növekedik és izmosodik a vallás sajátos, önálló mivoltának minden téren való felmutatása. Ebben a folyamatban a régi értelemben vett racionálizmus hangja meggyöngült, mert azok a

⁵ L. Nagy József: A mai filozófia főirányai.

⁶ V. ö. Nagy József: i. m. 24 skk. lapok.

kutatási területek, amelyek az újabb vallásbölcseleti kutatás előtt megnyíltak, nem voltak kedvezők ez irány egyoldalúságainak támogatására. A külső formákban és dogmákban kifejeződött vallás ellen, mely végül a vallás elvetését eredményezte, a vallásos élmény boncolása és megnyilvánulási területeinek feltárása volt a felelet. Ezt végezte el a XIX. század második felének szellemében a valláslélektani kutatás. Érdekes, hogy a mai vallásos pszichologizmus sok tekintetben a középkori misztika fogalom készletével dolgozik, megbővülve és alátámasztva természetesen a modern lélektani kutatás eredményeivel. Így kerül elő napjainkban a vallás területén a benső, közvetlen lelki meglátás tényének beható analízise s így az irracionális elemek a vallásos életjelenségekben való jelentősége. Az egyéni, intuitív élmény egész filozófiai világnézet alapjává lett *Bergsonnál* csakúgy, mint egy századdal előbb *Jacobi* Henriknél.

A benső lelki megélés eme nagy harcosa (Bergson) küzd a racionális filozofia ellen. Az értelmi meglátások helyett a megfoghatatlan, egyéni, ösztönös lelki megmozdulásoktól várja az élet és a filozófiai nagy problémáinak megoldását s így az irracionálizmus előharcosa.⁷ Mert irracionális alatt általában az észszel meg nem foghatót, a fogalmi alakba nem öltöztethetőt kell érteni. Maga az egyéniség, mint olyan, irracionális, mert vannak olyan sajátos vonásai, amit kifejezni nem lehet s így irracionális az egyéni élmény, amely olyan sajátos s csak az illető által megélhető vonásokat hordoz magában, amelyet általánosítani vagy racionalizálni nem lehet.⁸

Ez a fogalom a modern vallástudományi irodalomban kétségtelenül ismét az érdeklődés középpontjába került. Sok finomságot tárt fel a vallás lélektana terén; hiánya azonban, mint mindenfajta szubjektivizmusnak az, hogy elhanyagolja a tárgyi oldalt s nemhogy előmozdítaná, hanem sok tekintetben illuzoriussá

⁷ V. ö. Nagy József: i. m. 48. l. a Bergsonról szóló fejtegetéseket.

⁸ Valaki azt, mondta, hogy az irracionális nem jó elnevezés, ehelyett épen a vallás területén a „supraracionális“ volna megfelelő. Az illető supraracionálisnak tekinti bizonyára Istent s az ehez hasonló „észfeletti“ dolgokat. Vagyis a kifejezést a „transzcendens“ értelmében használja. Ez a kifejezés azonban a vallási élmény tárgyi vagyis objektív oldalára vonatkoznék, ellenben az „irracionálizmus“ a megélés szubjektív mozzanatára vonatkozik s jelölni akarja azt, amit az értelmi munka el nem végezhet, azért, mert az ember lelki világának egy más rétegéből fakad.

teszi a vallás objektivitásába és reálitásába vetett hitet. Ismerhetjük a vallásos élmény legfinomabb irracionális elemeit, a kérdés még sem hagy nyugtot, hogy vajjon mi van ez élményen kívül?

És ime, mutatkozik az ellenhatás az irracionálizmussal szemben is, amelyet azonban ez alkalommal nem a racionalizmus jellemez, — mert hiszen voltaképen ez is antropológiai vonatkozásoktól teszi függővé a vallás tárgyát, ha mindjárt az ész is állítja előlérbe, hanem az u. n. fenomenológiai módszer, mely abban áll, hogy a hitet közvetlenül a hit természetéből magyarázza, tehát egyenesen a dolog közepébe vág bele s innen kiindulva keresi további alkotórészeit. A hit ez álláspont szerint nemcsak élmény, nem öneldobás az eksztázis kódében. mint a misztika és a romantikusok hirdették, sem nem ismeret a racionalizmus értelmében. Az emberi „függésérzet“, „reászorultság“ s más hasonló megfejtési módok, mind nem vezetnek célhoz. Kétségtelen, hogy a szubjektív és az objektív oldalon egyaránt van valami, a hitet azonban csak akkor fogjuk megérteni, ha sajátos, különleges természetét átértve, egyenesen ebből indulunk ki. A fenomenológiai leírásnak ez a módszere valószínűleg az egyedül helyes s ha lehet e kérdésekről többet tudni, mint amit tudunk, akkor talán itt ki fog derülni.⁹

És most foglaljuk össze röviden ennek az elmefuttatásnak bennünket érdeklő tanulságait. A hitnek van alanyi és tárgyi alkotó része. Alanyi az, amit hitélménynek nevezünk. Ez az ember lelkében végbemenő érzés vagy gondolat vagy nevezzük bárminek, mely az áhitat pillanataiban tölti el a lelkét. A tárgyi rész a hit fogalmi anyaga, a hittételek. Az alanyi rész természeténél fogva irracionális, a hitvallásnak azonban természeténél fogva racionalisnak, tehát észszerűnek kell lennie.

Aki a hit alanyi részét akarja teljesen racionalizálni, az nem jár el helyesen. Voltaképen a vallást semmisíti meg s igazán az élő hust fosztja le a csontvázról. Az unitarizmus ezt sohasem tette, nem is akarta, szellemétől és világnézetétől teljesen idegen. A személyes kegyességnek, az igazi vallásosságának, az isteniben

⁹ Ime, a főcímek egy, a kérdést ilyen alapon tárgyaló műben: (E. Brunner: *Erlebniss, Erkenntniss und Glaube*, Tübingen 1921.) Die reine Sachlichkeit: der Glaube. Unableitbarkeit des Glaubens. Die Jenseitigkeit des Sinnes und der Geltungen. Die Zeitlosigkeit des Geistigen. Ezekből szinte sejthetjük, hogy a szerző milyen területen mozog.

való elmerülésnek, a lélek nagy, misztikus megrendüléseinek az unitárius vallásban is megvan a maga helye, sőt e tekintetben a legnagyobb szabadságot biztosítja híveinek, mert semmi külsőséggel, ceremóniával vagy dogmával nem gátolja a vallásos érzés spontán megnyilatkozását.

Másként áll a dolog a hittételekkel. Egy hittételnek irracionálisnak, sőt mi több antiracionálisnak lenni lehetetlen. Egy dogma, amely a természeti és erkölcsi világ törvényeivel és az észszerűséggel ellenkezik, egyenesen ellensége az igazi vallásosságnak, mert a hívő lelkére olyan terheket ró, amelyek őt az emberi szellem törvényeivel is gyakran a lelkiismerettel ellenkezésbe juttatják. Az unitárizmus ezt nem teszi, a hittételek szempontjából igenis racionalista, mert nem akar elhitélni a maga híveivel semmit, ami az ész és a lelkiismeret törvényeivel ellenkezik. Hogy ez artana az igazi, belső vallásosságnak, az ellen tiltakoznunk kell. Az igazi keresztény kegyesség nem dogmák elhívésében, hanem a jézusi, az evangéliumi szellem követésében és megvalósításában áll. A történelmi unitárizmus célja éppen az volt a ma is az, hogy a későbbi koroktól reáaggatott terhektől megtisztítva, az evangélium tiszta, bensőséges szellemét közölje híveivel, ami feltétlenül a vallásosság megerősödésére kell, hogy vezessen mindazoknál, akik a mi vallásunk értelmét és célját mai alakjában és történeti kifejlődése kapcsán is helyesen tudják megérteni és értékelni.

Dr. Varga Béla.

Új vallások.

Már a háború előtt érezhető volt, még nálunk, magyaroknál is, hogy új vallások jelentek meg a világ horizontján. Hozzánk ugyan egy kissé későn, és már csak gyenge hullámokban jutottak el ezek a mozgalmak, mindazáltal igen sok közülök, így az u. n. „Hívők“ is, sok követőre találtak, s sokszor nehéz munkát adtak a lelkipásztoroknak egyes vidékeken. A háború után ezek az új vallások még fokozottabb erővel jelentek meg közöttünk, részben, mert a háború iszonyatai, és a kereszténységnek azzal szemben tanúsított tehetetlensége sok embert kiábrándított a már meglévő egyházak üdvözítőségéből, másrészt pedig, mert külföldi tőkével (rendesen dollárral) dolgoztak ezek az új vallások, s így a propagandát jobban bírták, mint mi, akikre iskolák fentartása és egy vesztett háború összes nehézségei rázódultak. Mi annyira el voltunk foglalva a saját intézményeink fenntartásáért folytatott harcral, hogy igen sokszor nem is vettük észre az ellenünk megindított aknamunkát. Aknamunkának azért lehetne nevezni ezeket az új jövevényeket, mert nem úgy léptek fel, mint hajdan a reformátorok, tehát nyíltan, és az egész keresztény világot megjavítani szándékozó igyekezettel, hanem arra törekedtek, hogy sokszor titkosan, maguknak csoportokat, egyházakat alapítsanak, a már meglévők figyelmében nem vételével. Ezért hitviták nem keletkeztek legfeljebb kint a perifériákon, egy-egy lelkész és valamelyik híve között fordult elő vallásos vitatkozás, melyben rendszerint nem a tudás, nem is az igazság, még nem is a Biblia, amit pedig csaknem kivétel nélkül főforrásuknak és egyedüli irányítójuknak használtak, hanem a vakhit, a meg levő egyház gyűlése, és az új vallás rajongó szeretete győzött. Kb. három-négy évvel ezelőtt éltek ezek a vallások fénykorukat, azóta a lelkészek és egyházak felhívott figyelme, és síkraszállása nagyon meggyöngyítette soraikat, s ma már egyes speciá-